

O'ZBEK TILIDA LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLAR

Xavasxon Shokirova Nurmamatovna

Namangan Davlat Pedagogika instituti Filologiya kafedrası v.b.professori

E-mail: shokirova01.72@gmail.com

Muhammadjonova Muxlisa Akmaljon qizi

Namangan Davlat Pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-
bosqich talabasi

Muhammadjonovamuxlisa812@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada leksik birliklar o'rtasidagi ma'no munosabatlari keng qamrovda tahlil qilinadi. Xususan, leksemalar orasida yuzaga keladigan semantik bog'liqliklar, ularning xilma-xilligi hamda har bir turining til tizimidagi o'rni va funksional yuklamasi yoritiladi. Tadqiqot doirasida leksemalar o'rtasida yuzaga keladigan semantik aloqalar, ularning turlari, har bir turining til tizimidagi o'rni hamda funksional yuklamasi lingvistik nuqtayi nazardan o'rganiladi. Sinonimiya, antonimiya, omonimiya kabi semantik hodisalar mazmuniy xususiyatlari asosida tahlil qilinib, ular orqali shakllanadigan semantik maydonlarning xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, ushbu ma'no munosabatlarning lug'aviy boylikni kengaytirish, nutqning mazmuniy aniqligini ta'minlashdagi roli ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: sema, atash semasi, ifoda semasi, vazifa semasi, leksema, semema, sinonimiya, antonimiya, graduonomiya, giponim, meronim, ekvonim, partonim.

Аннотация: В статье дается комплексный анализ семантических связей между лексическими единицами. В частности, освещаются семантические связи, возникающие между лексемами, их многообразие, а также роль и функциональная нагрузка каждого типа в системе языка. В исследовании рассматриваются семантические связи между лексемами, их

типы, роль каждого типа в системе языка и их функциональное значение с лингвистической точки зрения. Такие семантические явления, как синонимия, антонимия и омонимия, анализируются с точки зрения их содержательной характеристики, а также выявляются особенности образуемых с их помощью семантических полей. Научно изучается также роль этих семантических отношений в расширении словарного запаса и обеспечении смысловой ясности речи.

Ключевые слова: сема, термин сема, выражение сема, функция сема, лексема, семема, синонимия, антонимия, градуономия, гипоним, мероним, эконим, партоним.

Annotation: this article provides a comprehensive analysis of the semantic relationships between lexical units. In particular, it covers the semantic connections that arise between lexemes, their diversity, and the role and functional load of each type in the language system. The study examines the semantic relations between lexemes, their types, the role of each type in the language system, and the functional load from a linguistic point of view. Semantic phenomena such as synonymy, antonymy, and homonymy are analyzed based on their semantic properties, and the characteristics of the semantic fields formed through them are revealed. The role of these semantic relations in expanding vocabulary and ensuring the semantic clarity of speech is also scientifically elucidated.

Keywords: sema, term sema, expression sema, function sema, lexeme, sememe, synonymy, antonymy, graduonomy, hyponym, meronym, eqonym, partonym.

Kirish

Til jamiyat mahsuli sifatida shakillangan murakkab, ijtimoiy biologik, psixik hodisa ekan, insonning olamni anglashi, dunyoni bilish sezgilari jamlangan a'zolarining nutq apparati sifatida takomillashuvi muayyan tarixiy davr hamda tizim

talablari asosida amalga oshgan. Ya'ni, til kishilik jamiyatida eng muhim ahamiyat kasb etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Tilda so'zlar ma'no anglatadi, biror-bir ob'ekt yoki narsa hodisani ifodalaydi va ularga belgi va ishora beradi.

Tilda leksemalar orasida turli xil munosabatlar amal qiladi. Ba'zi munosabatlar ma'no asosida mavjud bo'lsa, boshqalari orasida shakliy munosabatlar mavjud bo'ladi. Shu boisdan leksemalararo munosabatlarni ikkiga ajraladi

1) leksik-semantik munosabatlar.

2) leksik-shakliy munosabatlar.

Leksik-semantik munosabat deganda leksemalarning o'zaro ma'no asosidagi o'xshashlik va farqlari tushunilsa, leksik-shakliy munosabat sifatida leksemalarning o'zaro shakl asosidagi o'xshashlik va farqlari e'tiborga olinadi.¹

Ma'lum bo'ldiki, leksik birliklar lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalarining muayyan bir guruhida vazifaviy-mazmuniy mikroguruhlarni tashkil etuvchi lug'aviy birliklar zid (antonimlar, konversivlar) va zid bo'lmagan ma'nolarga ega bo'lar ekan. A'zolari zid bo'lmagan ma'nolarda tutashuvchi lug'aviy-mazmuniy qurilmalarning bir tag guruhini denotativ asosda farq qilmovchi sinonim va dublet xarakteridagi hodisalar va ularning tizimi tashkil qilishi ham yuqoridagi ma'lumotlardan bizga aniq bo'ldi. Lug'aviy, mazmuniy medioqurilmalarning boshqa bir tagguruhida ularni tashkil etuvchi muqobil leksik birliklarning denotativ asosi har xil bo'ladi. Lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar uch guruhga ajraladi:

a) shakldosh so'zlar guruhi

b) ohangdosh so'zlar guruhi

d) ma'nodosh so'zlar guruhi

Lug'aviy omonimiya til leksikasida shakldoshlikning o'ziga xos va mustaqil ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, lug'aviy sathda shakldoshlik

¹ file:///C:/Users/user/Downloads/133-136%20(3).pdf

munosabatiga kirishuvchi hamda ushbu munosabatni yuzaga keltiruvchi leksik birliklar — ya'ni so'z va leksemalar — lug'aviy (leksik) omonimlar deb ataladi.

So'zlar shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra bir necha turlarga guruhlanadi. Shakli bir xil, ma'nosi har xil so'zlar — omonimlar (shakldosh so'zlar) deb ataladi. Omonim grekcha so'z bo'lib, bir xil nom degan ma'noni bildiradi. Omonimlar bilan ko'p ma'noli so'zlarni o'zaro farqlashda quyidagi xususiyatga e'tibor qaratish lozim: ko'p ma'nolilikda bir so'z bir necha ma'nolarni bildiradi va bu ma'nolar bosh ma'noga qaysidir jihatdan bog'liq bo'ladi. Omonim so'zlarda esa ma'nolar o'rtasida hech qanday aloqa bo'lmaydi, ularning har qaysisi alohida-alohida so'zlardir.

Birdan ortiq nominativ ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladigan bir xil shakldagi so'zlarni omoleksemalar deyiladi. Masalan, "ko'k" omoleksemasi tovush tarkibi, talaffuzi va yozilishi ayni bir xil uch lug'aviy birlikni bildiradi:

- 1 – ko'k: "osmon" ma'nosida;
- 2 – ko'k: "rang" ma'nosida;
- 3 – ko'k: "zelen", "ko'kat" ma'nosida.

Lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalarning ikkinchi guruhi bu ohangdosh so'zlar guruhi hisoblanadi. Ohangdosh so'zlar asosida shakllanuvchi lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar til tizimida muhim semantik hodisa sifatida e'tirof etiladi. Ushbu qurilmalar, ya'ni shakl va talaffuz jihatidan o'xshash, biroq ma'no jihatidan farqlanuvchi birliklar ikki asosiy guruhga bo'linadi:

- 1) omofonlar
- 2) paronimlar

Ohangdosh so'zlarning bir turi omofonlar debataladi. Omofonlar tovush tarkibi, yozilishi har xil lug'aviy birliklardan tashkil topadi. Yozma shakli va tovush tuzilishi jihatidan farq bo'lsa-da, ularning talaffuzi bir xil bo'ladi. Yod – yot, sud – sut, mard – mart, bob – bop tipidagi juftliklarni tashkil etuvchi lug'aviy birliklar hisoblanadi.

Paronimlar tovush tuzilishida, tovushlarining joylashish tartibida qisman o'xshashlikka ega bo'lgan har xil lug'aviy birliklardir. Paronimlar talaffuzda qisman farq qiladi. Ularga teri – tire, shtab – shitob, sog'lik – sovliq, tanbur – tambur, rux – ruh, sanoat – san'at, urush – urish, qurchoq – quchoq, oxir – axir – oxur tipidagi qatorlarni hosil qiluvchi lug'aviy birliklar kiradi.

Paronimlar tarixiy-etimologik jihatdan turli xil bo'ladi:

1) o'zbekcha va o'zbekcha so'zlar paronimiyasi: yonilg'i – yoqilg'i, egarlamok – egallamok, burish – burush, qo'y – quy, uy – o'y, urish – urush, tuzum – to'zim, ellik – enli;

2) o'zbekcha so'z va o'zlashgan so'z paronimiyasi: dala – dalla, moy – may, soliq – solih;

3) o'zlashgan so'z va o'zlashgan so'z paronimiyasi: surat – sur'at, tafsil – tafsir, ta'rif – taraf, tip – tif, ferma – firma;

Lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalarning uchinchi guruhi ma'nodosh so'zlar guruhi hisoblanadi. Bu guruh dastlab lug'aviy birliklar kabi ikki guruhga ajraladi.

1) Zid ma'noli

2) Zid bo'lmagan ma'noli

Antonimlar ma'nolari o'zaro zid lug'aviy birliklardir. Nominativ (lug'aviy) ma'nolari o'zaro zid leksemalardan tashkil topgan lug'aviymazmuniy medioqurilmalar ham til lug'at tarkibida faol uchrovchi guruhlardan biri hisoblanadi. Antonim lug'aviy birliklar munosabatidan tarkib topgan paradigmalarda fonetik qurilishi, yozilishi, talaffuzi har xil, bir-biriga hech ham o'xshamagan lisoniy birliklar ishtirok etadi: katta – kichik, issiq – sovuq, keng – tor, achchiq – shirin, qattiq – yumshoq; turdi – yotdi, ketdi – keldi, chiqdi – tushdi.

Leksik birliklar o'rtasidagi zidlik munosabati tilshunoslikda antonimiya deb ataladi. Bu semantik munosabat, odatda, ikki lug'aviy birlik orasida yuzaga keladi va ularning har biri ikkinchisiga nisbatan antonim hisoblanadi. Ushbu birliklar juft holda antonimiya paradigmasini tashkil etadi, ya'ni ular ma'no qarama-qarshiligi

asosida bir qatorga birlashadi. Masalan, baland-past, katta-kichik, chiroyli-xunuk, ozg'in-semiz kabi so'z juftliklari ma'no jihatidan bir-biriga zid bo'lib, o'zaro antonimlik munosabatini namoyon etadi. Ana shunday zid ma'noli juftliklar asosida shakllangan qatorlar antonimiya paradigmaları sifatida qaraladi. Ular tilda semantik tizimning mukammalligini ta'minlash, fikrni aniq va ravshan ifodalash, qarama-qarshi tushunchalarni taqqoslash imkonini beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, antonimiya hodisasi tilning leksik boyligi va funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim omillardan biridir.

Belgi-xususiyat ma'nosiga ega so'zlarda bu xususiyat ancha faoldir.

Shu bois antonimlik sifat va ravish turkumiga xos lug'aviy birliklar munosabatida ko'proq uchraydi. Bu hol sifat va ravishlardan boshqa turkum so'zlari antonimiya munosabatidan uzoq degan xulosaga olib bormaydi. Antonimlik va antonimiya munosabati ot, fe'l, olmosh turkumiga qarashli so'zlar munosabatida ham mavjud. Biroq ular sifat va ravishlardagiga nisbatan nafaolroq.

Ot turkumiga xos antonimlik odatda uning belgi ma'nosini bildiruvchi guruhlarida ko'zga tashlanadi: tinchlik va urush, sevgi va nafrat, dag'allik (to'nglik) va muloyimlik, hayot-o'lim, yorug'lik-zulmat, boylik-qashshoqlik.

Fe'l turkumiga xos antonimlik guruhlar ham mavjud. Masalan, bormoq – qaytmoq, og'irlashmoq – yengillashmoq, tug'ilmoq – o'lmoq, yo'qotmoq – topmoq.

Til tizimida barcha so'z turkumlari o'rtasida antonimiya munosabatining mavjudligi kuzatilavermaydi. Xususan, sonlar, olmoshlar hamda modal so'zlar antonimlik munosabatini yuzaga keltira olmaydigan so'z turkumlari sirasiga kiradi. Bu guruhdagi birliklar semantik jihatdan zidlik asosida qarama-qarshi juftliklar hosil qilmaydi. Biroq ba'zi hollarda zid ma'noga ega deb baholanadigan orqa – old, ost – ust, ich(kari) – tash(qari) kabi birliklar ko'makchi sifatida namoyon bo'lsa-da, ularning kelib chiqishiga ko'ra ot turkumiga mansub lug'aviy birliklar ekanligi

tilshunoslik nazariyasi nuqtayi nazaridan qayd etiladi. Shunday ekan, bunday birliklarning antonimiya munosabatini ifodalashi ularning grammatik emas, balki leksik birlik sifatida baholanishiga bog‘liqdir. Bu holat til strukturasi va semantik tizimdagi murakkab ichki bog‘liqliklarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Antonimlarni lisoniy guruhlashda, tasnif etishda ularning bir necha jihatlari hisobga olinadi. Bulardan biri tub yoki yasalmasligiga ko‘ra va bu xususiyat ham o‘z navbatida 2 ga bo‘linadi.

a) tub antonimlar (bunda antonimik juftlikni hosil qilgan muqobil lug‘aviy birliklar tub so‘zlar xarakterida bo‘ladi: keng – tor, kun – tun, botir – qo‘rqoq, azob – rohat;

b) yasama antonimlar (bular o‘zakdosh antonimlar deb ham ataladi, chunki ular bir o‘zak morfemaga zid ma’noli har xil yasovchi affikslar qo‘shish orqali hosil qilinadi): aqlli – aqlsiz, ishli – beish//ishsiz, pulsiz – puldor, suvli – suvsiz;

Antonimiyaga yondosh hodisalardan yana biri enantiosemiya deb ataladi. Enantiosemiyada zid ma’noli ayni bir lug‘aviy birlikning semantik qurilishida bir-biriga qarama-qarshi ikki ma’no vujudga keladi. “Bebaho” so‘zining ichki ma’nosida ham o‘zaro qarama-qarshi semalar mavjud: ularning biri “baho” ma’nosi anglatgan belgixususiyatni inkor etsa, ikkinchisi bu undan anglashilgan belgixususiyatning ortiq darajada mavjudligini bildiradi. Masalan, “Boshlig‘imiz bebaho odam-da” gapida ajratib ko‘rsatilgan so‘z enantiosemik xarakter kasb etgan.

Sinonim va sinonimiya lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalarning shunday ko‘rinishiki, ularda tovush qurilishida tubdan farq qiluvchi ikki yoki undan ortiq lug‘aviy birliklar (leksemalar) bir umumiy ma’no doirasida birlashadi. Shu bois ham an’anaviy tilshunoslikda sinonimlarga “shakli har xil, ma’nosi bir xil so‘zlar” degan ta’rif beriladi va bu ta’rif umumta’lim maktablari darsliklarida ham hech o‘zgarishsiz uchraydi.

Darhaqiqat, bir sinonimiya paradigmasida (qatorida, uyasida) tutashuvchi lugʻaviy birliklar bir umumiy denotatsiyaga ega boʻladi. Masalan, uy – bino – kulba, koʻcha – yoʻl, koʻk – osmon – fazo, bosh – kalla paradigmatic qatorlariga eʼtibor bersak, birinchi sinonimik qatorni tashkil qilgan lugʻaviy birliklar “yashash makoni” maʼnosidagi bir umumiy denotatsiyaga asoslangan. Keyingi sinonimik qatorni hosil qilgan lugʻaviy birliklar esa, “yer yuzini tepadan qoplovchi planeta” maʼnosini va shu maʼnoning nolisoniy obyektini (denotatsiyasini) atagan. Koʻcha va yoʻl, bosh va kalla lugʻaviy birliklari munosabatidan tashkil topgan sinonimiya qatorida ham shularga oʻxshash xususiyat mavjud: sinonimik muqobillar “kishilar va har xil naqliyot vositalari harakat qiladigan obyekt” maʼnosi bilan bir umumiy denotatsiya atamasi sifatida xizmat qiladi. Bosh va kalla soʻzlarining “inson va hayvon tanasining yuqori qismi” maʼnosini anglatishi va shu maʼnoning nolisoniy asosini hamma bir xil tushunadi.

Leksik sinonimiyaga asoslangan lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalarda maʼnodosh muqobillarning isteʼmolida asosan uch jihat nazarda tutiladi:

- 1) maʼno jihati;
- 2) uslubiy boʻyogʻi;
- 3) nutqda ishlatilishi.

Maʼno tafovutlari asosida ajralib turadigan sinonimik birliklar orasida, ularning mazmuniy tuzilishi va ayrim semalarning mavjudligi hamda faoliyat koʻrsatish xususiyatiga koʻra farqlar kuzatiladi. Bunday turdagi sinonimlar ilmiy adabiyotda ideografik sinonimlar deb yuritiladi. “Ideografik” atamasi yunoncha “idea” — yaʼni tushuncha, tasavvur degan maʼnoni bildiradi. Masalan, yanglish va xato, notoʻgʻri; kerak va lozim.

Sinonimik muqobillar orasida maʼno jilosi va maʼno boʻyogʻi bilan farqlanuvchi birliklar mavjud boʻlib, bunday xususiyatga ega sinonimlar uslubiy (stilistik) sinonimlar deb ataladi. Uslubiy sinonimlar ishtirokidagi paradigmatic qatorlarda uslubiy boʻyogʻi betaraf (neytral) boʻlgan va boʻlmagan leksik birliklar

birgalikda qatnashadi. Stilistik bo‘yoqqa ega sinonimlar esa konnotativ ma’nosi jihatidan ijobiy yoki salbiy xarakter kasb etadi. Masalan, yuz, bet, aft, bashara, chehra; osmon, ko’k, samo, fazo, falak, koinot, falak; nur, shu’la, ziyo, yog‘du.

Ma’nodosh muqobillar nutq uslubiga, ya’ni ular tegishli bo‘lgan vazifaviy uslub turiga ko‘ra ham farqlanishi mumkin. Ana shunday uslubiy farqlanish asosida sinonimik qatordagi ayrim leksik birliklar nutqiy sinonimlar sifatida ajratiladi. Nutqiy sinonimlar, odatda, bir ma’noni ifoda etsada, turli uslubiy kontekstlarda qo‘llanishi bilan ajralib turadi. Masalan, Ko‘hlik ma’nodosh muqobili so‘zlashuv nutqi uchun rasmiylashgan bo‘lsa, go‘zal, zebo, barno singari ma’nodosh muqobillar badiiy nutq uchun xoslanganligi bilan xarakterlidir.

Evfemizmlar sinonimiyaga yaqin vazifaviy-mazmuniy hodisalardir. Evfemizmlar so‘z qo‘llash orqali amalga oshiriladi. So‘z qo‘llash va uning jarayoniga nisbatan leksik qo‘llash atamasi ham ishlatiladi. Eshitilishi noqulay va yoqimsiz so‘zlar o‘rnida qo‘llanuvchi ijobiy bo‘yoqli bunday muqobillar evfemizmlar deb ataladi. Misol qilib keltiradigan bo‘lsak, umri tugagan insonga nisbatan “o‘ldi” deyish tinglovchiga yoqimli eshitilmaydi. Shu so‘z ma’nosini tinglovchiga “muloyim” yetkazish uchun, “u dunyoga ketdi”, “Olloh marhamatiga oldi”, “narigi dunyo safariga jo‘nadi” va h.k. iboralar vositasida yetkaziladi.

Lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalarning ayrim tagguruhlariga quyidagi birliklar kiradi:

- a) giponimlar;
- b) ekvonimlar;
- d) partonimlar;
- e) graduonimlar;

Giponim, ekvonim, partonim hamda graduonimlardan tarkib topgan lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalar o‘z tabiatiga ko‘ra sinonim va dubletlar, shuningdek, antonim va konversivlardan tashkil topuvchi mazmuniy tuzilmalar bilan funksional va semantik jihatdan muayyan o‘xshashliklarga ega.

Graduonimlar darajalanish deb ham ataladi. Masalan, chiroyli – suluv – ko‘rkam – zebo, qizg‘ish – qizil – qirmizi qatorlarida shu qatorlarni hosil qilgan so‘zlar ma’nosida belgi-xususiyatning “ortiq – mo’tadil – kamligi” darajasi mavjud. Shu xususiyatga ko‘ra mazkur paradigmatic qatorlarda birlashuvchi lug‘aviy birliklar graduonimlar, ularning munosabati esa, graduonimik munosabat deb yuritiladi.

Masalan, chaqaloq – bola – o‘spirin – yigit – chol; mudramoq – mizg‘imoq – uxlamoq – dong qotmoq va b. Shu – bu – u; endi – hozir – boya; taq-taq – tiqtiq – to‘q-to‘q; eh – uh – ah – vah kabi qatorlar graduonomiyaning olmosh, ravish, taqlid so‘z va undovlar tizimidagi amaliga misol bo‘ladi.

Graduonimik qatorni ajratishdagi ma’noviy omilning mohiyati shundaki, bir qator leksemalar sememasida ma’lum bir belgining oz-ko‘pligiga, turli xil darajalariga ishora mavjud. Masalan, darcha–eshik –darvoza leksemasining “O‘zbek tili izohli lug‘ati”dagi izohini kuzataylik:

1. Darcha –ilgari vaqtlarda deraza vazifasini o‘tagan bir yoki qo‘sh tavaqali, eshik yoki devorga o‘rnatilgan kichkina eshikcha.
2. Eshik –uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o‘rnatilgan ochib-yopib turiladigan moslama.
3. Darvoza –hovli, qo‘rg‘on, qal’a, zavod va shu kabilarga kiriladigan, ochib-yopiladigan katta eshik, qopqa.²

Giponimlar ma’no jihatdan boshqa lug‘aviy birliklarga tobe so‘zlardir. Ular ma’lum jinsga qarashli turlarning nomlarini bildiradi. Giponimlarni ma’no jihatdan tobelantirgan lug‘aviy birlik giperonim deyiladi. Demak, giperonim jins tushunchasi bilan aloqador, jins tushunchasini bildirgan predmetning nomini ifodalaydi. Shuning uchun giperonimning ma’no doirasi keng bo‘lib, uning ko‘lamiga giponim anglatgan ma’no ham kiradi. Ma’no ko‘lami keng so‘z bilan ma’nosi unga tobe so‘z o‘rtasidagi munosabatni (lisoniy aloqani) gipero-

² <http://www.econferences.ru/index.php/dis/article/view/6991/3858>

giponimiya munosabati yoki aloqasi deyiladi. Masalan, o‘zbek tiliga rus tilidan o‘zlashgan “mebel” lug‘aviy birligi “uy jihozi anjomlari” umumiy ma’nosiga ega. Stol, stul, shkaf, divan, krovat va h.k. lug‘aviy birliklarining har biri “uy jihozi anjomlari”ga tegishli predmet, narsalar ma’nosini anglatadi. Bu so‘zlarning har biri o‘z denotatsiyasiga ega.

Giperonimlar ma’nosi esa, umumiy va mavhum xarakter kasb etadi. Masalan, sigir, buqa, ho‘kiz, buzoq so‘zlari ma’nosi orqali “qoramol”ning jins va yoshga ko‘ra farqlanuvchi muayyan turlari ko‘z oldimizga keladi; “mol” yoki “qoramol” deyilganda esa, sigir, buqa, ho‘kiz, buzoq kabi aniq turlarni umumlashtiruvchi umuman yirik uy hayvoni ma’nosi tasavvur etiladi.

Giperonim va giponim xarakteridagi lug‘aviy birliklar aloqasidan jins va tur munosabati ifodalanadi. Jins ma’nosi giperonim xarakteridagi lug‘aviy birliklar tufayli, tur ma’nosi giponimlar xarakteridagi lug‘aviy birliklar tufayli anglashiladi. Demak, giponimni giperonimsiz, o‘z navbatida, giperonimni giponimsiz tasavvur etish mumkin emas: tur ma’nosini tashuvchi giponim lug‘aviy birliklar bo‘lmas ekan, jins ma’nosini tashuvchi giperonim lug‘aviy birligi ham bo‘lmaydi.

Ekvonimlar til lug‘aviy sathida giponimlar bilan munosabatdosh, ularga o‘xshash ma’noviy-vazifaviy birliklardir. Ekvonim hukmidagi har bir lug‘aviy birlik shu maqomdagi boshqa lug‘aviy birlikdan in’ikos etgan denotatiga ko‘ra farq qiladi. . Echki leksemasining ma’nosi sovliq, taka, uloq so‘zlarining; qoramol leksemasining ma’nosi sigir, ho‘kiz, novvos, buqa, tana, g‘unojin, buzoq so‘zlarining ma’nolari bilan to‘ldiriladi: sovliq, taka, uloq echki leksemasiga; sigir, ho‘kiz, novvos, buqa, tana, g‘unojin, buzoq qoramol leksemasiga qarashli ekvonimlardir. Bundan shu narsa seziladiki, ekvonimlar lug‘aviy birliklar ma’no qamrovi iyerarxiyasining so‘nggi bosqich lug‘aviy-mazmuniy birliklaridir. Giponimlar esa bu iyerarxiyaning oraliq bosqichida amal qila oluvchi lug‘aviy-mazmuniy birliklar sanaladi.

Partonimlar ham lugʻaviy mazmuniy medioqurilmalar tizimida oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turuvchi koʻrinishlardan biridir. Partonimik munosabatlar lugʻaviy birliklarning butun va qism maʼnosini anglatishi zaminida vujudga keladi. Partonimik munosabatlar tufayli obyektiv borliqdagi butun va uning qismlari munosabati inʼikos etiladi va lisoniy jabhaga koʻchiriladi. Masalan, odam tabiatning jonli tavsifdagi bir butun mavjudoti. Uning bir butunligini shu “mavjudot”ni tashkil qilgan uzviy qismlar munosabati belgilaydi. “Odam” butunligini tashkil qilgan qismlar hammamizga maʼlum. Ularga bosh, tana, qoʻl, oyoq soʻz (leksema)lari atagan qismlar kiradi.

Partonimik munosabatlar doirasidagi lugʻaviy-mazmuniy birliklarda ham iyerarxik (pogʻonali, silsilali) tuzilish qonuniyati kuzatiladi. Bunday iyerarxik tizimda har bir leksik birlik oʻzidan yirikroq yoki kichikroq tushuncha doirasidagi birlik bilan munosabatga kirishadi. Masalan, qoʻl va oyoq leksik birliklari odam soʻziga nisbatan partonimlar hisoblanadi. Shunga oʻxshash tarzda, tirnoq, panja va barmoq kabi birliklar esa qoʻl va oyoq tushunchalariga nisbatan partonimlik munosabatida turadi. Bu esa partonimik aloqalarning koʻp pogʻonali semantik tuzilish asosida shakllanishini koʻrsatadi. Demak, “odam” butunligini tashkil etgan ana shu qismlar nomi (bosh, tana, qoʻl, oyoq) partonimlardir.

Meronim (yunoncha meros — “qism” va onym — “nom”) — lugʻaviy birlik boʻlib, u butunning bir qismini ifodalaydi. Meronimlar semantik jihatdan butun-bolak munosabatida boʻlgan soʻzlar guruhiga kiradi. Yaʼni, ular maʼnoda biror yirikroq tushunchaning qismiga taalluqli boʻladi. Masalan, “uy” soʻzi (leksemasi) butunnom (xolonim) sifatida fundament, devor, pol, tom, eshik, deraza kabi qism nomlarini (meronimlarni) oʻz ichiga oladi.

Meronim va holonim

Meronim — qismni bildiruvchi soʻz (masalan, barmoq).

Holonim — butunni bildiruvchi soʻz (masalan, qoʻl).

Bu munosabatda barmoq — qo‘lning meronimi, qo‘l esa barmoqning holonimidir.

Iyerarxik tuzilish

Meronimlar iyerarxik, ya’ni pog‘onali struktura hosil qiladi. Masalan:

Odam — butun (holonim)

Qo‘l — odamning qismi (meronim)

Barmoq — qo‘lning qismi (meronim)

Bu yerda odam — qo‘l — barmoq bir-biriga bog‘langan iyerarxik meronim-holonim munosabatlari mavjud.

Meronimlar quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Fizik meronimlar — tashqi yoki moddiy qismlar (masalan, esik — xona qismi).
2. Funktsional meronimlar — biror jarayon yoki faoliyatning qismlari (masalan, yozish jarayonidagi harf).
3. Ierarxik meronimlar — tizimli pog‘onalar (masalan, boshqaruv — bo‘lim — xodim).

Demak, partonimik munosabatlar xolonim (butunnom) va meronim (qismnom)lar aloqasidan tashkil topadi. Masalan, daraxt so‘zi atagan tushunchani predmetni olsak, uning bir butunligi ildiz, poya, tana, shox, shabba, butoq, kurtak, barg kabi qismlardan tarkib topganligidadir. Daraxt qismlarini atagan so‘zlar – lug‘aviy birliklar daraxt so‘ziga nisbatan partonimlar hisoblanadi. Daraxt va uning qismlari bir necha partonimik qatorlarni tashkil qiladi: daraxt va ildiz, daraxt va poya, daraxt va tana, daraxt va shox, daraxt va shabba, daraxt va butoq, daraxt va kurtak, daraxt va barg va sh.k. Lug‘aviy birliklararo partonimik munosabatlar bevosita va bilvosita amalga oshadi. Masalan, ildiz va poya, shox va butoq, kurtak va barg lug‘aviy birliklaridan iborat qatorlar partonimik munosabatlarning bevosita turiga kiradi. Ildiz va barg, ildiz va shox, shox va tana singari qatorlarda esa lug‘aviy birliklararo partonimik munosabatlarning bilvosita turi mavjuddir.

Demak, partonimik munosabatlar deganda, lugʻaviy birliklarning butun va boʻlak maʼnosini ifodalashi va ularning shu asosda bogʻlanishi, lugʻaviy-mazmuniy paradigma hosil qilishi tushuniladi.

Xulosa

Oʻzbek tilining leksik-semantik tizimi murakkab va koʻp qatlamli tuzilishga ega boʻlib, u tilning ichki qonuniyatlari va tashqi kommunikativ ehtiyojlar asosida shakllangan. Soʻzlar oʻrtasidagi maʼno aloqalari — sinonimiya, antonimiya, giponimiya, meronimiya, konversiya, graduonimiya va boshqa munosabat turlari — til birliklarini semantik jihatdan bogʻlab, ularni maʼlum bir mantiqiy va uslubiy tizimga joylashtiradi. Ayniqsa, bu munosabatlar paradigmatic va sintagmatik bogʻliqliklarda oʻzining aniq koʻrinishini topadi.

Leksik-semantik munosabatlarning har biri tilning lugʻaviy boyligini, uslubiy imkoniyatlarini va ifoda erkinligini belgilovchi muhim omildir. Shuningdek, leksik-semantik munosabatlar faqat semantik darajada emas, balki pragmatik, stilistik va funksional jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Ular nutq uslublarida — badiiy, ilmiy, rasmiy-idora, publitsistik va ogʻzaki soʻzlashuv uslublarida — turlicha ifoda topadi va shu orqali tilning ekspressivlik, emotsionallik va moslashuvchanlik xususiyatlarini belgilaydi.

Amaliy tahlillar asosida aniqlanishicha, badiiy adabiyotlarda sinonimik va stilistik vositalar koʻproq ishlatiladi, bu esa obraz yaratish, emotsional taʼsirni kuchaytirish hamda matnning estetik qiymatini oshirishga xizmat qiladi. Rasmiy uslubda esa neytral, aniq va yagona maʼnodagi leksik birliklar ustuvor boʻladi. Oʻzbek tilidagi leksik-semantik munosabatlar tilning semantik tuzilmasini tartibga soluvchi, uning mantiqiy va kommunikativ imkoniyatlarini belgilovchi, shuningdek, ifoda va taʼsir kuchini oshiruvchi asosiy vositalardan biridir. Bu munosabatlarni tizimli oʻrganish tilshunoslik nazariyasi va amaliyotining turli yoʻnalishlarida muhim ilmiy natijalar beradi va tilning tabiiy taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. A.Berdialiyev, I. Ermatov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: «Turon-iqbol», 2021.
2. U. Tursunovva boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1975.
3. R. Safarova Leksik-semantik munosabatlarning turlari T;1996
4. B. Mengliyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qarshi. 2004
5. Mirtojiyev M. O'zbek tili semesilogiyasi. – T.: Mumtoz so'z , 2010.
6. Zulxumor X. Tilshunoslik nazariyasi. – T.: Nodirabegim, 2020.
7. [file:///C:/Users/user/Downloads/133-136%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/133-136%20(3).pdf)
8. <http://www.econferences.ru/index.php/dis/article/view/6991/3858>
9. Shokirova X. O'zbek tilida kesimlik kategoriyasi: shaxs aktanti va uning nutqiy voqelanishi. Filol.fan. nomz. diss. – Toshkent, 2019. – 127 b.
10. Shokirova X. Tilning lingvosemiotik strukturasi (semantik-sigmatik, sintaktik-pragmatik aspekt asosida). Filol.fan. doktori diss. – Farg'ona, 2022. – 240 b.
11. Shokirova X. Savodxonlik asoslari.– Farg'ona, Classic. 2023.– 174 b.
12. Shokirova X. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. – Farg'ona, Poligraf Super servis. 2023. – 268 b.
13. Shokirova X. Mazmuniy sintaksis. – Farg'ona, Classic. 2023. – 206 b.
14. Shokirova Kh. The issue of speech act in pragmatics. Theoretical & Applied Science.2020.06. DOI: 1015863/TAS. SOI:1.1/ TAS.
15. Shokirova X. Kesimlik kategoriyasi va shaxs aktanti. – Toshkent, 2012. – 85 b.
16. Shokirova X. Ta'limda innovatsion nexnologiyalar. – Toshkent, 2013. – 25 b.
17. Шокирова Х. Семиотик модел концепцияси. – Қўқон давлат педагогика институти Илмий хабарлари. 2024, 4-сон. – 1840 б.
18. Khavaskhon Shokirova. The Semiotic System and Structure of Language.Emergent: Journal of Educational Discoveries and Learning (EJEDL)Vol:4, No 1, 2025, Page: 1-5.